

ANIQ OTLARDA SEMANTIK SHAJARA

O‘RAZOV Alisher Doniyorovich

Guliston davlat universiteti

O‘zbek tilshunosligi kafedrası o‘qıtuvchisi

(Guliston, O‘zbekiston)

E-mail: orazovalisher96@gmail.com

ORCID: 0009-0006-3924-4231

Annotatsiya: Ushbu maqolada o‘zbek tilidagi aniq otlarda semantik shajaraning namoyon bo‘lish xususiyatlari, ularning leksik-semantik tizimi hamda ierarxik munosabatlari tadqiq etiladi. *Qon* leksemasi misolida bosh (yadro) ma’nodan metonimiya va metafora usullari orqali hosila ma’nolarning o‘sib chiqishi hamda ierarxik semantik shajaraning shakllanish jarayoni yoritib berilgan. Shuningdek, aniq otlar tizimidagi giper-giponimiya, sinonimiya, antonimiya hamda partonimiya (butun va qism) munosabatlari tahlil qilinib, semantik shajaraning kompyuter lingvistikasi, korpus tilshunosligi, elektron leksikografiya va sun’iy intellekt tizimlaridagi amaliy ahamiyati asoslab berilgan.

Kalit so‘zlar: aniq otlar, semantik shajara, bosh (yadro) ma’no, hosila ma’no, giperonimiya, giponimiya, partonimiya, kompyuter lingvistikasi, semantik tarmoqlar.

Abstract: This article explores the characteristics of semantic tree representation in Uzbek nouns, including their lexicosemantic system and hierarchical relationships. Using the lexeme "blood" as an example, the article illustrates how derived meanings develop from the core meaning through methods of metonymy and metaphor, and how a hierarchical semantic tree is formed. Furthermore, the relationships of hyperonymy, hyponymy, synonymy, antonymy, and part-whole relationships within the system of

nouns are analyzed. The practical significance of semantic trees in fields such as computational linguistics, corpus linguistics, electronic lexicography, and artificial intelligence systems is also discussed.

Keywords: nouns, semantic tree, core meaning, derived meaning, hyperonymy, hyponymy, partonymy, computational linguistics, semantic networks.

Аннотация: В данной статье исследуются особенности проявления семантической сети в узбекских существительных, их лексико-семантическая система и иерархические отношения. На примере лексемы "кровь" проиллюстрирован процесс развития производных значений из основного (ядерного) значения с помощью методов метонимии и метафоры, а также процесс формирования иерархической семантической сети. Кроме того, анализируются отношения гипер-гипонимии, синонимии, антонимии и партонимии (целое и часть) в системе существительных, и обосновывается практическая значимость семантической сети в таких областях, как компьютерная лингвистика, корпусная лингвистика, электронная лексикография и системы искусственного интеллекта.

Ключевые слова: существительные, семантическая сеть, основное (ядерное) значение, производное значение, гипернимия, гипонимия, партонимия, компьютерная лингвистика, семантические сети.

Til inson tafakkurining mahsuli bo‘lib, unda borliqdagi barcha narsa va hodisalar o‘z ifodasini topadi. So‘z turkumlar ichida otlar alohida o‘rin egallaydi, chunki ular predmet, shaxs, jonivor, o‘simlik, joy va turli tushunchalarni nomlaydi. Otlar o‘z ma‘nosiga ko‘ra turli guruhlariga bo‘linadi. Shulardan biri aniq otlardir. Aniq otlar mavjud hayotda mavjud bo‘lgan, ko‘rish, ushlash, eshitish, yoki boshqa sezgi a‘zolari orqali idrok etish mumkin bo‘lgan predmet va hodisalarni bildiradi.

Tilshunoslikda soʻzlarning maʼno jihatdan oʻzaro bogʻliqligi semantik munosabatlar orqali oʻrganiladi. Semantik shajara esa soʻzlarning umumiy maʼnodan xususiy maʼnoga qarab tarmoqlanishi ifodalovchi tizim hisoblanadi. Aniq otlarning semantik shajarasi ularning mazamuniy aloqalarini, umumiy va xususiy belgilarini hamda lugʻat tarkibidagi oʻrin aniqlash imkonini beradi.

Aniq otlar predmet yoki mavjudotni bevosita ifodalaydigan otlardir. Bunday otlar insonning sezgi organlari yordamida idrok etilishi boʻlgan narsalarni anglatadi. Masalan: kitob, daraxt, stol, mashina, qush, gul, daryo, togʻ, uy kabi soʻzlar aniq otlarga kiradi. Aniq otlarning asosiy belgilariga quydagilar kiradi: mavjud predmatlarni bildirish, sezgi organlari orqali idrok qilinish, birlik va koʻplik shakllarida qoʻllanishi, kelishik va egalik qoʻshimchalarini qabul qilishi, gapda ega, toʻldiruvchi yoki boshqa sintaktik vazifalarni bajarishi. Masalan, *Daraxt bahorda yashil barg yozadi. Kitob stol ustida turibdi. Mashinalar yoʻlda harakatlanmoqda.* Bu misollardan barcha otlar real predmetlarni anglatadi.

Semantik shajara – bu soʻzlarning maʼno jihatdan umumiylik va xususiylik asosida tartiblanishidir. Bunda eng yuqori pogʻonada umumiy maʼnoga ega birlik joylashadi, undan keyin esa tobora torroq maʼnoli birliklar keladi. Masalan, predmet – transport – avtomobil – yengil avtomobil – elektromobil. Bu yerdagi “predmet” eng umumiy tushuncha boʻlsa, “elektromobil” eng xususiy tushuncha hisoblanadi. Semantik shajara til birliklari orasidagi ierarxik munosabatni koʻrsatadi. Ushbu tizim giperonimiya va giponimiya munosabatlariga asoslanadi. Giperonim umumiy maʼnoni bildiruvchi birlik boʻlsa, giponim uning tarkibiga kiruvchi xususiy birlikdir. Masalan, hayyvon (giperonim) sutemizuvchi, ot, sigir, mushuk, qush, kabutar, burgut, chumchuq. Bu tizim orqali har bir soʻzning semantik oʻrni aniqlanadi.

Aniq otlarning semantik guruhleri:

- shaxs nomlari – bu guruhga inson tushunchasini anglatuvchi otlar kiradi. Masalan, o‘qituvchi, talaba, shifokor, dehqon, muhandis, sportchi.

Shunda semantik shajara: tibbiyot xodimi - shifokor – jarroh;

- hayvon nomlari – hayvonlar ham aniq otlarning muhim qismini tashkil qiladi. *Shunda semantik shajara:* hayvon - uy hayvoni - sigir - zotli sigir yoki hayvon - Yovvoyi hayvon - bo‘ri - kulrang bo‘ri. Bu kabi guruh biologik tasnif bilan ham chambarchas bog‘liqdir;

- o‘simlik nomlari – o‘simliklarni bildiruvchi otlar ham aniq otlarga kiradi. Masalan, gul ,bug‘doy, olma, terak, archa. *Shunda semantik shajara:* o‘simlik - daraxt - mevali daraxt - olma daraxti yoki o‘simlik - gul - atirgul - qizil atirgul;

- buyum nomlari – bu guruh inson tomonidan yaratilgan predmetlarni qamrab oladi. Misollar, stol, stul, daftar, ruchka, telefon, kompyuter. *Shunda semantik shajara:* buyum - mebel - yozuv stoli yoki buyum - elektron qurulma - kompyuter – noutbuk;

- transport vositalari – transport nomlari ham aniq otlar hisoblanadi. *Shunda semantik shajara:* transport - quruqlik transporti - avtomobil - yengil avtomobil yoki transport - havo transporti - samaliyot - yo‘lovchi samaliyoti;

- tabiat obyektlari – tabiatdagi real obyektlarni bildiruvchi otlar. Misollar, tog‘, daryo, ko‘l, dengiz, cho‘l, vodi. *Shunda semantik shajara:* tabiat - suv havzasi - daryo - tog‘ daryosi.

Tilshunoslikda semantik guruhdan tashqari semantik munosabatlar ham alohida o‘rin egallaydi. Aniq otlar o‘zaro turli semantik munosabatlarga kirishadi. Bunga:

- geperonimiya va giponimiya – eng asosiy munosabat hisoblanadi. Masalan, meva - olma - golden olma. Bu yerda “meva” umumiy tushuncha, “olma” esa uning tarkibiy qismi hisoblanadi;

- sinonimiya - ba'zi aniq otlar ma'nodosh bo'lishi mumkin. Masalan: tabib - shifokor (ayrim uslubiy farqlar bilan). Sinonimlar nutqni boyitadi va uslubiy rang- baranglikni ta'minlaydi;

- antonimiya – aniq otlar antonimiya kam uchrasa-da, ayrim hollarda qarama – qarshilik kuzatiladi. Malasan, sharq - g'arb, shimol – janub;

- partonimiya – butun va qism munosabati doirasida o'rganadi. Masalan, daraxt - shox - barg - meva yoki avtomobil - g'ildirak - dvigatel – eshik. Bu munosabat semantik tahlilda muhim ahamiyatga ega.

Aniq otlarning semantik shajarasi til me'yorlarini belgilash asosiy mezon hisoblanib, uning ahamiyati turli ma'no qirralarini ochib bera oladi. *Shunda semantik shajara:* lug'atlarni tuzishda, kompyuter lingvistikasida, sun'iy intellekt tizimlarida, avtomatik tarjima dasturlarida, axborot izlash dasturlarida, tilni o'qitishda, semantik tahlilda keng qo'llaniladi. Masalan, sun'iy intellekt "olma" guruhiga mansubligini bilsa, matinni chuqurroq tahlil qilo oladi hamda ilmiy asosga ega bo'lgan guruhlarini shakllantirib beradi. Shuningdek, elektron lug'atlar aynan semantik shajara asosida tashkil qilinadi. Natijada foydalanuvchi umumiy tushunchadan xususiy tushunchaga yoki aksincha tez o'tishi mumkin.

QON¹ (QĀN→QON, turkiycha/o'zbekcha) asos (yadro ma'no): Organizmning yurak va qon tomirlardan iborat yopiq sistema ichida to'xtovsiz harakatlanib turuvchi suyuq to'qimasi (a'zo va xujayralarni oziqlantiradigan, modda almashinishini ta'minlaydigan qizil suyuqlik). *Arteriya qoni. Vena qoni. Qon aylanishi. "Yara ko'krakda, yurakka yaqin: undan quyuq qon hali ham siljib turar edi".* Oybek, Tanlanga nasarlar.

1-hosila ma'no (asos (yadro) ma'nodan) [nisbiy bosh ma'no]: Nasl-nasab, kelib chiqish, qarindoshlik, bir urug' yoki ota-onaga mansublik va

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. Б.328.

nasliy bog‘liqlik. (Ushbu ma’no asos ma’nodan metonimiya yo‘li bilan o‘sib chiqqan bo‘lib, biologik qon moddasing genetik tashuvchilik belgisi insonlar o‘zlarining nasliy qon-qarindoshlik aloqalariga ko‘chgan). *“Ular ‘‘Uzimning qonim, qo‘ynidan to‘kilsa qo‘njiga, begona bo‘lmasin’’ qabilida ish tutadilar’’*. Gazetadan.

2-hosila ma’no (asos ma’nodan): Insonning tug‘ma tabiati, fe’l-atvori, ruhiy qiyofasi yoki shaxsga xos hissiyot. (Ushbu ma’no asos ma’nodan metonimiya yo‘li bilan o‘sib chiqqan bo‘lib, fiziologik qon aylanishi va uning organizmdagi harakati insonning tug‘ma ruhiy-psixologik qobiliyati hamda fe’l-atvoriga ko‘chgan). *Qandaydir bir parivashning olovli jozibasi, husn-malohati uning erkaklik qoniga cho‘g‘ tashlab yuborgan edi*. K.Yashin, “Hamza”.

3-hosila ma’no (1-hosila (nisbiy bosh) ma’nodan): Narsa, texnika, jamiyat va madaniyatning yashash hamda harakatlanish manbayi, harakatlantiruvchi kuchi, joni, yuragi hamda hayotiy tomiri (*neft – motorlarning qoni, nutq – madaniyatning qon tomiri, pul – iqtisodiyotning qoni*). (Ushbu ma’nodan metafora yo‘li bilan o‘sib chiqqan bo‘lib, organizm uchun hayotiy manba bo‘lgan xossasidan narsa, tizim va sohalarning harakatlanish manbayiga ko‘chgan). *“Neft motorlarning qonidir, Neft mamlakatning shonidir’’*. Yashin Mirzo.

Ushbu namunani tahlil qilgan holda aytishimiz mumkinki, aniq ot leksemaning (so‘zning) birinchi (yadro), boshlang‘ich va asosiy, eng dastlabki (birlamchi) ma‘nosi, ya‘ni *pari* leksemasi boshqa ma‘nolar (hosila ma‘nolar) paydo bo‘lishi uchun asos bo‘lib xizmat qilmoqda. Ya‘ni, Bosh (yadro) ma‘no leksemaning boshqa ma‘nolari shakllanishi uchun semantik tayanch bo‘lib xizmat qiladigan ma‘nodir. Bosh (yadro) ma‘no semantik shajaraning boshlang‘ich nuqtasi sifatida belgilanadi. Hosila ma‘nolar bosh ma‘nodan yoki undan avval shakllangan hosila ma‘nolardan semantik jihatdan rivojlangan ma‘nolardir. Ular 1-hosila, 2-hosila, 3-hosila kabi shartli belgilar bilan ko‘rsatiladi [1].

Zamonaviy tilshunoslikda semantik shajara leksikologiya, semasiologiya va kompyuter lingvistikasining asosiy tadqiqot obyektlaridan biridir. Ayniqsa, korpus lingvistikasi va semantik tarmoqlarni yaratishdan aniq otlarning ierarxik tizimi muhim rol o‘ynaydi. Bugungi kunda ko‘plab elektron lug‘atlar va bilim bazalari semantik tarmoqlar asosida ishlab chiqilmoqda. So‘zlar o‘rtasidagi “tur”, “qism”, “mansublik”, “o‘xshashlik” kabi munosabatlar sun‘iy intellekt tizimlarining matinni tushunish sifatini oshirishga xizmat qiladi. Ta‘lim jarayonida aniq otlarning semantik shajarasidan foydalanish o‘quvchilarning lug‘at boyligini kengyatiradi, umumiy va xususiy tushunchalarni farqlash ko‘nikmasini rivojlantiradi hamda mantiqiy fikrlashni mustahkamlaydi.

Adabiyotlar

1. Миртожиев М. Ўзбек тилида полисемия. –Т. “Фан”. 1984.
2. Jamolxonov H. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. – Toshkent: “O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi”, 2013.
3. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. V том. – Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006. Б.328.